

تأملی در ادبیات داستانی کودک و نوجوان دفاع مقدس

(در دهه اول انقلاب اسلامی)

دکتر فریده کریمی موغاری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

ادبیات هر انقلاب، زبان آن انقلاب است و ادبیات دفاع مقدس، زبان گویای ملتی است که با همه ایمان و ایثار خویش، به پا خاسته و آرمان‌های مقدس خود را بیان می‌کند که مشحون از شور و شوق، برای رسیدن به قله‌های عزت و افتخار اسلامی است.

در این میان، ادبیات کودک و نوجوان دوران دفاع مقدس نیز چون اخگری تابان، انعکاس شور و شعوری است که در طی هشت سال دفاع مقدس، بر اندیشه‌های نویسندگان این شاخه ادبی می‌تابد. از آن جا که این ادبیات نیز زاینده عشق و ایمان و سرشار از صداقت و اصالت است، پیام‌های آشکار و پنهانی دارد که بیانگر ناب‌ترین آگاهی‌های دینی، تبلور شعور سیاسی، درک اجتماعی و مسئولیت اسلامی و انقلابی و هم‌چنین حس کردن موقعیت تاریخی این مرز و بوم است.

مشخصه اصلی ادبیات داستانی کودک و نوجوان دفاع مقدس، تأثیرپذیری از حماسه‌آفرینی و مردانگی‌های دلیرانی است که با شهادت خود، شرف و افتخار آفرینند. اهمیت آن نیز انعکاس فرهنگ مقاومت و ایثار در بین کودکان و نوجوانان ایران زمین است.

از آن جا که ساختار تخیل در هر هنری با ساختار اجتماعی و عصری در تعامل است، ساختار اندیشه و تخیل شاعران و نویسندگان این دوره نیز متصل به حیات تصویری روزمره است؛ ساختاری که بیش از همه واقع‌گراست و حوادث و اتفاقاتی را بیان می‌کند که زندگی واقعی انسان‌ها را دستخوش تغییر و تحول ساخته‌اند. به همین دلیل است که با دگرگونی ساختار اجتماعی، ساختار تخیل نیز دگرگون می‌شود و این بی‌گمان، به دگرگونی در معناها، ارزش‌ها و درونمایه و پیام ادبیات داستانی منجر می‌شود که لاجرم در ادبیات کودک و نوجوان نیز اثرگذار است.

از طرف دیگر، تبیین ساختار آثار ادبی کودک و نوجوان، تبیین مدخلی برای پاسخ به این پرسش است که چگونه ادبیات کودک و نوجوان می‌تواند به منزله نشانه عصری ساختار، باز نمود و موقعیت‌مندی هشت سال دفاع مقدس باشد؟

تأثیرپذیری آثار ادبیات کودک و نوجوان دفاع مقدس از ارزش‌ها، باورها، تلقی‌ها و رویکردهای اجتماعی، به گونه‌ای است که چرخش در ساختار اولیه آن به وجود می‌آید و از آن‌جا که تغییر در عنصر عاملیت، همیشه می‌تواند تغییر در معناها و ساختارها به وجود آورد، این نکته می‌تواند حائز اهمیت باشد. جنگ تحمیلی و دفاع مقدس، عامل خلق ساختاری خاص در آثار ادبی، به ویژه ادبیات کودک و نوجوان شده است. در این آثار، سه عنصر اصلی وجود دارد: انسان، واقعیت و تصور (تخیل). آمیزش این عناصر در ادبیات کودک و نوجوان دفاع مقدس موجب خلق تصاویری ارزشمند گردیده که ساختاری ویژه را در آن به وجود آورده است. ساختاری خاص که مصالح و ریشه‌هایش از یک سو از واقعیت سرچشمه می‌گیرد و از سوی دیگر از خلاقیت شاعر یا نویسنده.

این هنرمندان در ادبیات کودک و نوجوان، تصویری از زندگی را نشان می‌دهند که از واقعیت ناسازگار (جنگ) برای کودک و نوجوان تصور سازگار (شرف، عزت، سربلندی و غرور) می‌آفریند. هر جا که واقعیت به تمامی جلوه‌گر شود، اندیشه هنرمند به دور زندگی می‌چرخد و با زندگی گفت‌وگو می‌کند. به بیان دیگر، در ادبیات کودک و نوجوان دفاع مقدس، تصاویری خلق شده است که از واقعیت می‌گذرد و برتر از واقعیت می‌نشیند و پیوسته بین واقعیت و فراواقعیت در گردش است.

اما هدف و کوشش پدیدآورندگان آثار ادبی کودک و نوجوان، بر این است که آثارشان در درجه اول، بر ساختار فکری و عاطفی مخاطبان تأثیر بگذارد و در مرحله بعد، به درک و لذت آنان منتهی شود. از این رو، جنگ و دفاع مقدس بن‌مایه و موضوعی بسیار بکر و دستمایه‌ای پرارزش و واقعیتی آشکار برای هنرمندان و به ویژه نویسندگان بود. زیرا کودکان و نوجوانان در خلال مطالعه کتاب، با بسیاری از واقعیت‌های اجتماعی آشنا می‌شوند و گاه برخی از آن‌ها را تجربه می‌کنند. در این حالت، متن به صورت الگویی برای تجربیات آینده و قضاوت آنان در می‌آید که این در حقیقت، نقطه تلاقی نیت مؤلف و واکنش خواننده است. داستان‌های کودک و نوجوان دفاع مقدس، درباره زندگی کسانی نوشته شده که در جنگ زیسته و آن را تجربه کرده‌اند و یا بر اساس تجربه شخصی نوشته شده‌اند و این تجربه، عامل اصلی قابل اعتماد بودن آن‌هاست. به عبارت دیگر، در آن‌ها نوعی برداشت مبتنی بر شعور متعارف از ادبیات است که عمل خواندن را نوعی جست‌وجو برای رسیدن به واقع‌گرایی و انمودی به حساب می‌آورند.

صرف نظر از ویژگی‌های خاصی که در ساختار، موضوع، مضمون، پیام و ... ادبیات کودک و نوجوان دفاع مقدس دیده می‌شود، شاید یکی از ویژگی‌های دیگر آن، «پسرانه» بودن این ادبیات باشد که با اندکی تأمل در این آثار، به خوبی قابل مشاهده است. در حالی که توجه به مخاطب و توجه به جنسیت آنان نیز در این ادبیات اهمیتی خاص دارد.

ادبیات داستانی کودک و نوجوان دفاع مقدس، همان طور که از اسم آن بر می‌آید، در باره جنگ تحمیلی و دفاع آحاد ملت ایران، اعم از مرد و زن، پیر و جوان و بزرگ و کوچک است. شخصیت اصلی و قهرمانان این داستان‌ها، کودکان و نوجوانانی هستند که با تلاش و ایثار خود، تغییری شگرف و یا تحولی چشم‌گیر در خانواده یا جامعه خویش به وجود آورده‌اند.

این که بیشتر این شخصیت‌ها از میان پسران انتخاب شده‌اند، جای تأمل دارد.

شاید یکی از دلایل این امر، خود موضوع جنگ، جبهه و عملیات جنگی است که به طور کلی در فرهنگ ما جنبه‌ای مردانه و پسرانه دارد. ولی در آن‌جا که از درد غربت و غم دوری از خانه و کاشانه و داغ از دست دادن عزیزان و نیز شرح حال خانواده‌هایی است که یک یا چند تن از اعضای خانواده خود را از دست داده‌اند و به ناچار تن به غربت و آوارگی سپرده‌اند، به جایی می‌رسیم که توفان حوادث بین دختر و پسر تفاوتی نمی‌گذارد و مصائب و رنج‌ها بر هر دو به یکسان صدمه می‌زند و این‌جاست که هر دو جنس با پایمردی، ایثار و صبر خود، اسوه دلاوری و الگوی مقاومت می‌شوند؛ به گونه‌ای که تحمل سختی‌ها را برای دیگران نیز آسان می‌سازند.

از سوی دیگر، شاید این امر، نتیجه این مسئله باشد که بیشتر نویسندگان ادبیات کودک و نوجوان دفاع مقدس مرد هستند و مردان در بیان عواطف و احساسات پسران و مردان تواناترند. اما می‌بینیم در همان آثار معدودی که شخصیت اصلی آن دختر است نیز نویسندگان داستان‌ها مرد هستند. مانند:

«بهار در جنگ»، نوشته ه. عرب زاده (۱۳۶۲) و «دوست من هاجر»، نوشته امیر مراد حاصل (۱۳۶۴).

اما مسأله این است که معدود نویسندگان زنی که در طی دوران دفاع مقدس، به داستان‌نویسی برای کودک و نوجوان روی آورده‌اند نیز بیشتر قهرمانان و شخصیت‌های اصلی داستان خود را از پسران انتخاب کرده‌اند که این امر جای تأمل و بازنگری دارد.

بر اساس تحقیقی که در این مقاله انجام پذیرفته است، نویسندگان زنی که در دهه اول انقلاب اسلامی، در ادبیات داستانی کودک و نوجوان دفاع مقدس قلم زده‌اند، به یازده تن می‌رسند که به ترتیب الفبایی، عبارتند از:

۱ - انتخابی، منیژه

۲ - بار فروش، شهلا

۳ - جمشیدی، مریم

۴ - خداجو، فروزنده

۵ - خدادوست، فهیمه

۶ - دانش زاده، مرضیه

۷ - رهنورد، زهرا

۸ - سحر، محبوبه

۹ - شریف زاده، منصوره

۱۰ - شعبان نژاد، افسانه

۱۱ - کاظمی، فریبا

در اینجا به بررسی اجمالی آثار آنان می‌پردازیم و شخصیت اصلی داستان را معرفی می‌کنیم:

عنوان کتاب: دختری تنها از خرمشهر با کوله‌باری سنگین

نویسنده: منیژه انتخابی

مترجم:

تصویرگر:

ناشر: انتشارات جاوید

نوبت چاپ: اول ۱۳۶۳

شمارگان: نسخه

تعداد صفحات: ۱۰۰ صفحه

خلاصه داستان: این کتاب، شرح خاطرات یک دختر نوجوان خرمشهری، از یک خانواده مستضعف است. او در جریان حمله به خرمشهر و خرابی کاشانه‌اش، مادر و خواهر خود را از دست می‌دهد و از پدر و برادرانش جدا می‌افتد. خواهران پاسدار، به او هم- مانند بقیه مردم- کمک می‌کنند و او را در اردوگاه مهاجران جنگ تحمیلی سکنا می‌دهند. او مدت یک سال و نیم، در شیراز در اردوگاه زندگی می‌کند. در این مدت، خیاطی می‌آموزد و دیپلم متوسطه خود را نیز می‌گیرد. بالاخره، برادرش پیدا می‌شود و دختر از شهادت پدر و برادر دیگرش آگاه می‌شود. آن‌ها با هم به اصفهان می‌روند؛ برادر به بسیج می‌پیوندد و دختر خیاطی می‌کند و همزمان، به تدریس در نهضت سوادآموزی می‌پردازد و از این که توانسته است با تکیه به ایمان و صبر و استقامت، زندگی خود را بگذراند، خوشحال است.^۱

عنوان کتاب: موفرفری
نویسنده: شهلا بارفروش
تصویرگر: نیره تقوی
ناشر: امیرکبیر، کتاب‌های شکوفه
نوبت چاپ: اول ۱۳۶۴
شمارگان: ۲۲۰۰۰ نسخه
تعداد صفحات: ۲۲ صفحه

این داستان برای کودکان نوشته شده است.

خلاصه داستان: «موفرفری» نام عروسک لیلست. روزی هنگام بازی، از رادیو صدای آژیر قرمز به گوش می‌رسد و هواپیماهای دشمن شهر را بمباران می‌کنند. پدر لیل با عجله به منزل می‌آید و می‌گوید باید هرچه زودتر شهر را ترک کنند، زیرا عراقی‌ها به شهر حمله کرده‌اند. پس از جمع آوری اسباب و وسایل لازم و خروج از شهر، لیل با یادش می‌آید که موفرفری را همراه نیاورده است. ولی نمی‌توانند به شهر بازگردند. عراقی‌ها به منزل لیل حمله کرده، پس از غارت منزل، موفرفری را پاره می‌کنند. پس از آن که مردم و رزمندگان، شهر را بازپس می‌گیرند، پدر لیل، موفرفری را در زیر آوار پیدا کرده، پس از دوختن پارگی‌های عروسک، آن را به لیل باز می‌گرداند.^۲

عنوان کتاب: عالم و آدم، مجموعه داستان
نویسنده: مریم جمشیدی
تصویرگر:
ناشر: امیرکبیر، کتاب‌های شکوفه
نوبت چاپ: اول ۱۳۶۷
شمارگان: ۱۱۰۰۰ نسخه
تعداد صفحات: ۶۷ صفحه

این مجموعه شامل هشت داستان است: رنگ پریده، تیر خطا، پشت پرچین صداقت، عالم و آدم، مرگ بانو، تبخیر روح، میلاد و علاج درد.

در این مجموعه داستان، «علاج درد» در ارتباط با جنگ تحمیلی است.

خلاصه داستان: معلم درس، انشا از این که شاگردانش پیوسته درباره جنگ و مبارزه با دشمن متجاوز می‌نویسند، بسیار عصبانی است و به دانش آموزان گوشزد می‌کند که هر قدر می‌خواهید با پوکه‌های خالی که جمع کرده‌اید، بازی کنید، اما این قدر انشای جنگی تحویل من ندهید. او موضوع توصیف کلاس درس را برای آنان در نظر می‌گیرد. هفته بعد در ساعت انشا، از مرتضی قاسمی نژاد که مهاجر جنگی از آبادان، است و پیوسته به توصیف صحنه‌های جنگ می‌پردازد، می‌خواهد که انشای خود را بخواند. ولی به ناگاه در اثر بمباران سقف کلاس فرو می‌ریزد و همه در زیر آوار می‌مانند. پس از مدتی، امدادگران جسد بی‌جان مرتضی قاسمی نژاد را از زیر آوار بیرون می‌آورند.

عنوان کتاب: خانه چوب کبریتی
نویسنده: فروزنده خداجو
تصویرگر: هوشنگ محمدیان
ناشر: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان
نوبت چاپ: اول ۱۳۶۲ و چاپ دوم ۱۳۶۶
شمارگان: ۲۰۰۰۰ نسخه
تعداد صفحات: ۲۰ صفحه

خلاصه داستان: رضا در کلاس اول راهنمایی درس می‌خواند. او برای همکلاسی‌هایش یک غریبه است. او در بمباران اهواز دوست خود (علی) و یک دستش را از دست داده است. احساس غربت رضا، موجب گوشه‌گیری او می‌شود. یکی از هم‌کلاسان او «جواد»، با رضا طرح دوستی می‌ریزد و او را از تنهایی و غم نجات می‌دهد. روزی که معلم از دانش‌آموزان می‌خواهد برای کمک به جبهه کاردستی تهیه کنند، رضا با وجود معلولی، تصمیم می‌گیرد در این کار شرکت کند و سرانجام با تلاش و پشتکار، می‌تواند با چوب کبریت خانه بسیار زیبایی بسازد که مورد تقدیر معلم و سایر شاگردان قرار می‌گیرد. این خانه، نشان‌دهنده آمل و آرزوهای اوست که دوباره به شهر خویش باز گردند و با داستان خود خانه‌ای بسازند که هیچ‌گاه خراب نشود.

عنوان کتاب: پرنده‌ای که آتش گرفت

نویسنده: فهیمه خدادوست

تصویرگر:

ناشر: موسوی، تهران

نوبت چاپ: اول ۱۳۶۱

شمارگان: نسخه

تعداد صفحات: ۱۶ صفحه

خلاصه داستان: فریبا نه ساله است. در اثر بمباران، خانه آنان ویران می‌شود. وی برای نجات گنجشک خود می‌رود، اما گنجشک کشته و فریبا نیز شهید می‌شود. مردم آبادان جنازه او را تشییع می‌کنند. همان‌طور که گفته شد، مطالب کتاب به وسیله تصویر بیان شده و برای کودکان پیش دبستانی و سال‌های اول دبستان مناسب است.^۳

عنوان کتاب: نخل و باران

نویسنده: مرضیه دانش‌زاده

تصویرگر: پرویز حیدرزاده

ناشر: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان

نوبت چاپ: اول ۱۳۶۷

شمارگان: ۲۰۰۰۰ نسخه

تعداد صفحات: ۸۰ صفحه

خلاصه داستان: جواد و محسن دو برادرند که علاقه زیادی برای رفتن به جبهه دارند. جواد با کمک محسن، پنهان از چشم پدر و مادر، به جبهه می‌رود و بعد از مدتی مجروح می‌شود و او را به بیمارستان شهر می‌آورند. مجروح به جراحی و خون نیاز دارد. تنها خون مناسب، خون پدر است که به سبب اعتیادش قابل استفاده نیست. سرانجام پدر با عزم و اراده، اعتیادش را ترک می‌کند و امکان عمل جراحی پسرش را فراهم می‌سازد.

عنوان کتاب: پشت جبهه هم سنگر است

نویسنده: زهرا رهنورد

تصویرگر:

ناشر: هجرت

نوبت چاپ: اول ۱۳۶۲

شمارگان: نسخه

تعداد صفحات: ۱۶ صفحه

خلاصه داستان: محمد دوست دارد به جبهه برود. با شهادت همسایه‌شان (علی آقا)، اشتیاقش بیشتر می‌شود. به نزد مدیر مدرسه می‌رود و از وی می‌خواهد که او را به جبهه بفرستد. ولی مدیر به علت کمی ستش، قبول نمی‌کند. روز بعد مردم در مسجد لوازم مورد نیاز رزمندگان را برای ارسال به جبهه آماده می‌کنند و محمد هم به کمک می‌رود. سپس از امام جماعت می‌خواهد تا او را به جبهه بفرستد. ولی او می‌گوید: «پشت جبهه هم سنگر است» و تو می‌توانی همین‌جا هم کمک کنی. روز بعد، محمد از صبح تا شب برف پارو می‌کند و دستمزد خود را همراه نامه‌ای به امام جمعه می‌دهد و در نامه می‌نویسد: «خیلی آرزو داشتم که به جبهه بروم اما چون سنم کم بود، مرا نفرستادند و یک روز از صبح تا غروب کار کردم و پانصد تومان مزد گرفتم. خواهش می‌کنم این هدیه ناقابل را از طرف من به رزمندگان بدهید.» نامه از طرف امام جمعه، در پشت تریبون خوانده می‌شود و پس از قرائت آن، همه فریاد «الله اکبر، خمینی رهبر» سر می‌دهند.^۴

عنوان کتاب: صالح

نویسنده: محبوبه سحر

تصویرگر:

ناشر: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، کارگاه داستان نویسی

نوبت چاپ: اول ۱۳۶۶

شمارگان: نسخه

تعداد صفحات: ۴۸ صفحه

خلاصه داستان: پدر و دایی صالح که خلبان هستند، به یک مأموریت جنگی برای درهم کوبیدن تجهیزات دشمن اعزام می‌شوند. آنان برای خودداری از تخریب یک روستا، پس از انجام مأموریت خود، مجبور می‌شوند از مسیر اصلی خود منحرف شوند. هواپیمای آنان سقوط می‌کند و پدر صالح شهید و دایی او مجروح می‌شود.^۵

عنوان کتاب: سنگر محمود - مجموعه داستان

نویسنده: منصوره شریف زاده

تصویرگر:

ناشر: پیام آزادی

نوبت چاپ: اول ۱۳۶۱

شمارگان: نسخه

تعداد صفحات: ۴۰ صفحه

مندرجات: پاره‌های ابر خونین، کلاس انشا، سنگر محمود، کلید
خلاصه داستان: «پاره‌های ابر خونین»، خاطرات مجید است که با وجود سن کم، هنگام حمله دشمن شهر را ترک نمی‌کند و همراه ناصر به سنگری پناه می‌برد. ناصر با تنها نارنجک خود، تانکی را منهدم می‌کند و شهید می‌شود. مجید هم که زخمی شده، توسط امدادگران نجات می‌یابد.
در «کلاس انشا»، دختری از خطه جنوب در زنگ انشا با نوشته خود، موقعیت حاد و وخیم مناطق جنگی را برای شاگردان دیگر توصیف می‌کند و آنان را تحت تأثیر قرار می‌دهد.
«سنگر محمود»، بازگو کننده خاطرات پسر چهارده ساله‌ای است که به سبب کمی سن، نمی‌تواند به جبهه برود. او در دوره نظامی بسیج ثبت نام می‌کند و پس از گذراندن دوره، به جبهه می‌رود.
«کلید»، داستان هجرت از خانه و کاشانه خانواده‌ای در اثر جنگ است و بازگشت آنان به موطن اصلی، درحالی که از خانه ویرانه‌ای بیش نمانده و کلیدی در دست مادر است.

عنوان کتاب: نه من نمی ترسم - مجموعه داستان

نویسنده: افسانه شعبان زاده

تصویرگر:

ناشر: پیام آزادی

نوبت چاپ: اول ۱۳۶۲

شمارگان: نسخه

تعداد صفحات: ۲۱ صفحه

این مجموعه، شامل چهار داستان است: تقدیم به تو که بهترین نعمت‌های خدا را داری، نه، من نمی‌ترسم، هفت سین ما هفت شین شد و معلم ما. در این میان، داستان «معلم ما» به دفاع مقدس مربوط می‌شود:
خلاصه داستان: برادر خانم معلم راوی داستان، شهید می‌شود و راوی، با به یاد آوردن عکس‌العمل مادرش در هنگام شنیدن خبر فوت برادرش در اثر تصادف، به شدت نگران واکنش آموزگار خود است. اما وقتی مدیر مدرسه، این خبر را به خانم معلم می‌دهد، او صبور و مقاوم با موضوع برخورد می‌کند. صبح روز بعد هم به مدرسه می‌آید تا در مراسمی که به مناسبت شهادت برادرش برپا شده است، سخنرانی کند.^۶

عنوان کتاب: پرستو بال‌هایش درد می‌کند

نویسنده: فریبا کاظمی

تصویرگر:

ناشر: پیام آزادی

نوبت چاپ: اول ۱۳۶۱

شمارگان: نسخه

تعداد صفحات: ۲۴ صفحه

خلاصه داستان: داستانی نمادین است که پرستویی بر فراز جبهه‌های جنگ و اردوگاه آوارگان به پرواز در می‌آید و شاهد زندگی سخت، ولی توأم با عشق و ایمان آنان می‌شود و از قول بچه‌های جنگ زده، برای بچه‌های شهرهای دیگر پیام می‌آورد که جنگ را فراموش نکنند.^۷

تحلیل آثار:

از میان این یازده داستان، کتاب «پرستو بال هایش درد می کند»، از خانم فریبا کاظمی، داستانی نمادین است که قهرمان داستان در آن «پرستو»، نماد پیام‌آوری برای کودکان است تا جنگ را فراموش نکنند و به یاد کودکان شهرهای جنگ زده نیز باشند.

داستان «موفرفری»، از خانم شهلا بارفروش نیز در باره عروسک لیلاست. «لیلا»، خلاف سایر کودکان هم سن خود که در هنگام رویدادی غیرمنتظره، بلافاصله اسباب بازی مورد علاقه خود را از آسیب و گزند حفظ می‌کنند، وقتی سایر افراد خانواده به گفته پدر، وسایل لازم را جمع‌آوری می‌کنند، او عروسکش را فراموش می‌کند. با توجه به این که نویسنده این داستان زن است و می‌توانسته عواطف و احساسات دختران خردسال را در این دوره از زندگی به خوبی نشان دهد، بی‌توجهی لیلا به عروسک مورد علاقه‌اش - و شاید تنها وسیله بازی و سرگرمی‌اش - در این داستان، قابل تأمل است.

ممکن است باقی ماندن «موفرفری» در خانه، سمبل و نماد علائق و دلبستگی‌هایی باشد که ساکنان خانه‌ها به آب و خاک و خانه و کاشانه خود دارند و پاره کردن «موفرفری» توسط دشمنان نیز نشان‌دهنده کینه و نفرت آنان از هر چیزی است که به صاحبان اصلی آن تعلق دارد. در پایان داستان هم می‌بینیم که بعد از بازپس‌گیری شهر، مردم دوباره به بازسازی اقدام می‌کنند و دوختن پارگی‌های «موفرفری» و بازگرداندن آن به لیلا نیز نشانه همین امر است. بنابراین، قهرمان داستان «موفرفری»، نمی‌تواند «لیلا» باشد.

داستان «پرندۀ ای که آتش گرفت»، از خانم فهیمه خدادوست، در تقابل با داستان «موفرفری» قرار می‌گیرد. فریبا (قهرمان داستان) پس از بمباران، برای نجات گنجشک خود به خانه می‌رود که خود نیز شهید می‌گردد. کتاب برای کودکان پیش دبستانی و سال‌های اول دبستان نوشته شده و بیشتر داستان نیز به وسیله تصویر روایت شده است. خانم خدادوست به خوبی توانسته است عواطف و احساسات کودکان را با تصاویر بیان کند.

از کتاب «سنگر محمود»، از خانم منصوره شریف زاده، تنها دو داستان کوتاه «کلاس انشا» و «کلید» را با قهرمان دختر می‌بینیم. مکان داستان کلاس انشا، همان‌طور که از عنوان آن برمی‌آید، کلاس انشای مدرسه دخترانه است. در این‌جا، با توجه به این که نویسنده زن است، خیلی خوب آرزوها و امیال دختران نوجوان دبیرستانی را انعکاس می‌دهد. شخصیت اصلی داستان (لیلا)، یک دختر مهاجر جنگی است که دو روز به عید مانده وارد کلاس می‌شود و...

در داستان «کلید» که سومین قصه از این مجموعه است، با دختر بچه‌ای شش ساله آشنا می‌شویم که هنوز به سن دبستان هم نرسیده و با مادرش در ساختمانی زندگی می‌کند که مهاجران جنگ تحمیلی در آن سکونت کرده‌اند. از پدر و سایر اعضای خانواده وی در این داستان خبری داده نمی‌شود. تنها یادگاری از خانه و شهری که در آن بوده‌اند، کلیدی است که به میخ دیوار آویزان است. با رفتن کودک و مادرش به زادگاه و دیدن خانه ویرانه، مادر و دختر دوباره روانه جاده می‌شوند، در حالی که کلیدی در دست مادر است.

در هر دو داستان که قهرمان دختر دارند، نقش آنان چنان کم‌رنگ است که اگر شخصیت‌های داستان تغییر می‌کرد، در موضوع محوری و اصل داستان تغییری روی نمی‌داد. نکته مهم این است که خانم شریف زاده، قصه‌هایش اقتباس و بازآفرینی و بازنویسی نیست. او نویسنده‌ای خلاق و با استعداد و دارای سبکی واقع‌گراست. زبان داستان‌هایش ساده و روان و متناسب با مخاطب است. نگاهی کوتاه به کارنامه هنری وی، نشان می‌دهد که خانم شریف زاده از معدود زنان نویسنده است که در دهه اول انقلاب اسلامی، دو مجموعه داستان برای کودک و نوجوان به رشته تحریر درآورده است. اولین مجموعه داستان وی با عنوان «بند کفش» (۱۳۵۹) و مجموعه داستان «سنگر محمود» (۱۳۶۱) در باره جنگ است. آثار وی از این تاریخ به بعد به ادبیات بزرگسالان ارتباط پیدا می‌کند. آخرین رمانش با عنوان «چنار دالبتی» در سال ۱۳۸۱ منتشر گردید که درباره وقایع اجتماعی منتهی شونده به انقلاب است و برنده جایزه پروین اعتصامی شد.

با توجه به مطالب ذکر شده، تنها اثری که قهرمان اصلی آن دختر است، داستان خانم منیژه انتخابی، با عنوان «دختری تنها از خرمشهر با کوله‌باری سنگین» است که برای مخاطبان نوجوان نوشته شده. متأسفانه در سال‌های بعد، اثری از داستان‌های این نویسنده نمی‌بینیم و شاید این تنها اثر وی در ادبیات کودک و نوجوان دفاع مقدس باشد. به هر حال، توجه به ویژگی‌ها، توانایی‌ها، عواطف و احساسات دختر و زن ایرانی، در هنگام بروز مشکلات و چگونگی برخورد آنان با واقعیت‌های دردناک زندگی، همه مسائلی است که در این داستان از چشم نویسنده پنهان نمانده و به خوبی بیان شده است. خانم انتخابی در این داستان، توانسته است شخصیت اصلی داستان را به مخاطبان خود بشناساند و نشان دهد که دختران و زنان ایرانی، چگونه با نیروی ایمان و صبر در برابر مشکلات، می‌توانند به موفقیت دست یابند.

ناگفته پیداست که سایر نویسندگان زن که آثارشان در این‌جا نام برده شد، قهرمان داستان خود را از بین پسران انتخاب کرده‌اند که بررسی این آثار نیز از نظر شخصیت‌پردازی، مجال دیگری می‌طلبد.

فرجام سخن و نتیجه گیری

اگر خواندن را به عنوان یک فعالیت و سرگرمی لذت بخش، از ویژگی‌های بارز رشد و تکامل کودک و نوجوان بدانیم، باید خاطر نشان سازیم که آنان کتاب‌هایی را می‌جویند که با ذوق‌شان سازگار باشد و خود را با قهرمانان داستان‌ها همانند می‌سازند. از این‌رو، خواستار خواندنی‌هایی هستند که تخیل آنان را برانگیزد و رویدادهای سرزمین و تاریخ ملت‌شان را برای‌شان بازگو کند.

بی‌شک تأثیرات ادبیات کودک و نوجوان دفاع مقدس را می‌توان در ابعاد گوناگونی مورد تجزیه و تحلیل قرار داد، اما آن‌چه بر اهمیت آن می‌افزاید، پیوند این ادبیات با شکوفایی و شکل‌گیری شخصیت نوجوانان و پرورش قوه تخیل و احساس و عاطفه آن‌ها و نیز پرورش معارف اخلاقی و اجتماعی در میان آنان است.

کودکان تا سن شش سالگی، تفکر انتزاعی ندارند و با مفاهیمی از قبیل خیر و شر، شهادت و ایثار، فضیلت و کمال و... آشنا نیستند. از این‌رو، در این دوران، تفاوت جنسی در میان دختران و پسران وجود ندارد. اما به تدریج که تفاوت‌های جنسیتی نمود می‌یابند، مسئله رنگ دیگری پیدا می‌کند و بی‌توجهی به تفاوت‌ها، می‌تواند به معضلی فرهنگی تبدیل می‌شود.

«می‌دانیم که یکی از راه‌های تأثیر هر چه بیشتر داستان بر مخاطب، وجود شرایطی مشترک در قهرمان آن و خواننده است که در بهترین شکل خود، منجر به ایجاد حس همذات‌پنداری یا این‌همانی، در مخاطب می‌شود. بر اثر انگیزه شدن همین حس هم هست که خواننده، با غم‌ها و شادی‌ها و سایر هیجان‌ها و عواطف و احساسات قهرمان داستان در صحنه‌های مختلف، برانگیخته می‌شود و در نتیجه، به چیزی مشابه همان تجاربی که قهرمان در طول داستان به آن‌ها دست می‌یابد، می‌رسد و در پایان، تقریباً مانند او، دچار تحول درونی می‌شود.

یکی از اولین شرط‌های رسیدن به حس همذات‌پنداری، عنصر هم جنسی و سپس هم سن و سالی با قهرمان داستان - لاقلاً از سنینی که تفاوت‌های جنسیتی شروع به بروز می‌کند - است. به عبارت دیگر، دختران ما، به‌ویژه از این سنین به بعد، نیازمند داستان‌هایی با قهرمانانی از جنس و با خصوصیات شخصی و عاطفی و احساسی مشابه خود هستند. ادبیات تقریباً پسرانه کودکان و نوجوانان ما، در پاسخ‌گویی به این نیاز طبیعی آنان، دچار کمبود است.

دختران ایرانی، خاصه از سنین تکلیف به بعد، کم‌تر تصویری واقعی از خود، در این ادبیات می‌یابند. این نقصان چشمگیر، باعث نگرانی است و شاید یکی از عوامل مهم روآوری زود هنگام و -البته - خسارت‌بار دختران نوجوان ما به داستان‌های بزرگسالان، همین کمبود و نارسایی باشد.» (۸)

باید اضافه کنیم که اصولاً گروه سنی نوجوان، به ویژه دختران، علاقه فراوانی به مطالعه دارند. شاید بخشی از این علاقه، منوط به فرصتی است که دختران بیشتر در خانه دارند. در حالی که پسران بیشتر اوقات فراغت خود را در بیرون از خانه سپری می‌کنند و بخشی دیگر، به خصوصیات طبیعی و جنسی وابسته است. به هر حال، در دوره نوجوانی در بین دختران احساسات رقیق و ایثارگرانه و قهرمانانه برجسته می‌شود. از آن‌جا که در ادبیات کودک و نوجوان دفاع مقدس، توجه به مخاطب اهمیت خاصی دارد، اگر نویسندگان گروه سنی نوجوانان، این گرایش را در بین مخاطبان خود به خوبی درک و قهرمانان داستان خود را از بین دختران انتخاب کنند، شاید بتوانند مخاطبان بیشتری را به خود جلب کنند.

پی‌نوشت:

- ۱ - برومند، فیروزه؛ کتاب‌شناسی دفاع مقدس، (۱۳۸۱-۱۳۵۹)، جلد دوم، چاپ اول، نشر صریح، ۱۳۸۴، ص ۱۲۰۱
- ۲ - همان مأخذ، ص ۱۳۲۰
- ۳ - همان مأخذ، ص ۱۱۹۳
- ۴ - همان مأخذ، ص ۱۱۹۴
- ۵ - همان مأخذ، ص ۱۲۱۱
- ۶ - سرشار (رهگذر)، محمد رضا؛ در مسیر تند باد، انتشارات پیام آزادی، چاپ اول ۱۳۸۱، صص ۳۳۳ و ۳۳۴
- ۷ - کتاب‌شناسی دفاع مقدس، ص ۱۱۹۲
- ۸ - در مسیر تند باد، صص ۳۳۱ و ۳۳۲